

ІСТОРІЯ ВИКОРИСТАННЯ АГРОЛАНДШАФТІВ СЕРЕДЬОГО ПОБУЖЖЯ

Ключові слова: агроландшафти, антропогенні ландшафти, системи землеробства

Постановка проблеми. Багатогранна і незмінно актуальна проблема раціонального використання агроландшафтів України, як основи отримання життєво важливої продукції землеробства в наші дні становить особливий науковий і практичний інтерес. Гостро ця проблема постала в Україні в умовах нинішньої складної перебудови земельних відносин і проведення аграрної реформи.

Актуальність дослідження. Вінницька область – територія давнього заселення, активного і різнобічного використання її природних ресурсів. Сільськогосподарські землі Середнього Побужжя займають 788 тис.га (близько 80% його території). За багато віків площа орних земель території поступово збільшувалась. Починаючи з I ст. до н.е. посилюється освоєння ландшафтних комплексів у контексті їх сільськогосподарського використання. На початку XIX століття з метою розширення посівних площ розпочалося систематичне вирубування лісів, розорювання схилівих земель, знищення чагарників, осушення лук і боліт.

Аналіз джерел та публікацій. Аналізом історії становлення антропогенних змін природних ландшафтів займалися: В.С. Жекулін, Л.І. Воропай, С.П. Романчук, М.М. Куниця. Спроби аналізу ландшафтів Середнього Побужжя зроблені у краєзнавчих нарисах, де фрагментарно розглянуто історію заселення та господарського освоєння природних ресурсів регіону.

Мета дослідження. Дослідити історію становлення агроландшафтів, що пройшли складний і тривалий час формування в XIX–XX століттях.

Виклад основного матеріалу. Вивчення природи Середнього Побужжя тісно пов'язане з дослідженням Поділля та України. Інколи їх навіть важко відокремити як у просторовому, так і в часовому аспектах.

Середнє Побужжя, і особливо річка Південний Буг, цікавили людей з найдавніших часів. Насичений археологічний матеріал свідчить про те, що люди, які раніше заселяли цю територію, знали особливості природних умов і вдало їх використовували: розорювали найбільш

родючі ґрунти, будували будинки на сонячних, південно-західних схилах, створювали переходи на порогах та міжводдях, та ін. Аналіз розрізу в долині річки Соб, що у Гайсинському районі біля села Кунка, дає можливість простежити особливості змін рослинності і ландшафтних комплексів досліджуваної території в голоцені. У відслоненні [1] спостерігається 7 гумусованих горизонтів (похованих ґрунтів), розділених прошарками глини загальною потужністю в 7,4 метри. В цілому по розрізу виявлені спорово-пилкові спектри лісостепового і перехідного до лісового типів. Нижня частина розрізу утворилася в атлантичний час голоцену, коли домінували лісостепові ділянки, а залісеність була близькою до 50%. Переважали сосново-широколистяні ліси та злаково-різнотравні лучні степи, а в долинах і балках була лісова рослинність з волоського горіха та в'яза.

Палінологічні дані свідчать про те, що протягом другої половини голоцену в Середньому Побужжі переважали лісостепові ландшафтні комплекси з коливанням залісеності від 40 до 80% і домінуванням то лісових (під час похолодань), то степових (під час потеплень та аридизації клімату) ландшафтів. У цей період спостерігається загальна тенденція посилення континентальності клімату та зниження лісистості. Різке скорочення залісеності наприкінці суббореалу та в субатлантичний час значною мірою було пов'язане з діяльністю людини, розвитком землеробства, про що свідчить наявність пилку культурних злаків (ячменю, жита тощо) в спорово-пилкових спектрах. Але загальна залісеність Середнього Побужжя була значно вищою, ніж тепер [2].

Слід врахувати, що сільськогосподарські ландшафти функціонують з одного боку як природні геосистеми, з іншого є результатом впливу діяльності людини, а отже, вивчати їх необхідно комплексно, з урахуванням впливу як природних факторів та їх змін, так і різних видів діяльності людини на ці ландшафти (орання, внесення добрив, меліорації, тощо). [3].

Встановлені просторово-часові зрізи господарського освоєння ландшафтів

дослідження Середнього Побужжя, включають в себе стани зародження, становлення та функціонування антропогенних ландшафтів. Для вивчення ландшафтної структури території дослідження найважливішими є такі історичні етапи:

1. Етап зародження антропогенних ландшафтів, який включає в себе 4 періоди: пізнього палеоліту (40-30 тис. до н.е.); неоліту – трипільської культури, (IV-III тис до н.е); черняхівської культури (II-IV ст.) та раньослов'янський період (VI-VIII ст.) Від середини 7 тис. до н.е. ця територія була заселена кочовими скіфськими племенами, частина яких осіла і займалася землеробством. Система землеробства була перелогова (через декілька років оброблювання однієї ділянки і виснаження ґрунту переходили на іншу, а через 20-30 років поверталися на старе місце). Основною культурою була пшениця, сіяли також ячмінь, жито, просо, городні культури.

Починаючи з I тисячоліття н.е. відбуваються докорінні зміни ландшафтної структури русла Південного Бугу, пов'язані з побудовою ставків, каналів та водосховищ. Господарські освоєння водних ресурсів призвело до формування водних антропогенних ландшафтів. Основним заняттям населення було землеробство та скотарство. Первинною формою рільництва було вирубне (підсічне) та перелогове землеробство. Селяни освоювали нові площі, обробляючи їх доти, доки ґрунт зберігав родючість, а потім знову переходили на нові ділянки. З удосконаленням знарядь праці переліг трансформувався у двопілля – парову систему рільництва.

Найпоширенішою була форма, за якою перший рік поле засівали, а потім давали відпочити. Воно служило пасовищем або сіножаттю. Поступово, від початку II тисячоліття, на території Середнього Побужжя формується трипільна культура, за якої поле розділяли на три ділянки, одну з яких залишали під паром, інші послідовно займали озимими та ярими культурами.

Із запровадженням трипільної системи землеробства збільшувалася площа ріллі, підвищувалася врожайність, певною мірою зберігалася необхідна структура ґрунту. Таким чином розпочалася історія господарського освоєння земельних ресурсів – формування сільськогосподарських польових та лучно-пасовищних ландшафтів Середнього Побужжя.

Інтенсивне та різнобічне господарське використання природних ресурсів призвело до формування нових своєрідних антропогенних ландшафтів. Взаємозв'язок людини і природи поглиблюється, стає більш розгалуженими. У процесі заселення відбувається дослідження території Середнього Побужжя, утворення господарського укладу, а також формування системи розселення.

Початок формування польових мікроосередків у межах Подільського Побужжя припадає на 7-6 тис. до н.е. водночас із розвитком землеробства – землеробські племена Буго-Дністровської неолітичної культури розорювали лучні ґрунти заплав, перетворювали їх на мотичні ниви. В ті часи кожна розорана ділянка заплави, пізніше терасового комплексу і схилів, у трипільців являла собою своєрідний антропогенний мікроосередок серед лісових або степових ландшафтів. У таких нових для Подільського Побужжя польових мікроосередках набували активного розвитку антропогенні процеси – площинна і лінійна ерозія, збіднення ґрунтів на поживні речовини, формувалися перші антропогенні яри, конуси виносу порід тощо. Площі таких первинних мікроосередків поступово збільшувались, і об'єднуючись у межах одного або декількох типів місцевостей, формували польові мезоосередки.

2. Етап створення антропогенних ландшафтів: давньоруський період (IX-середина XIII ст.); період розвинутого феодалізму (середина XIV ст.- 30-ті роки XVII ст.); період занепаду феодалізму і зародження капіталізму (друга половина XVIII ст. – середина XIX ст.). Інтенсивне та різнобічне господарське використання природних ресурсів призвело до формування нових своєрідних антропогенних ландшафтів. Ріст населення і зростання потреб у продуктах вимагали розорювання значних площ цілинних земель, скорочення часу «відпочинку» перелогів. Поступово час «відпочинку» перелогів зменшується до одного року, такий переліг називається пар. У північних районах Вінницької області освоєні ділянки також не засаджували лісом, а залишали їх тільки на рік під пар. Таким чином, спочатку формується двопільна, а потім трипільна парові системи з чергуванням: пар, озимі, ярі. Перехід від перелогової і підсічної систем до парової значно інтенсифікував землеробство, проте призвів до значного погіршення стану

ґрунтового покриву [4]. Основою економіки було сільське господарство і в часи Київської Русі (IX-XIII ст.).

До XV-XVI ст. найтипівішими були надзаплавно-терасові й заплавно-схиліві польові мезоосередки. З активним сільсько-господарським освоєнням вододільних просторів Подільського Побужжя сформувався єдиний для регіону, з притаманними лише йому процесами, польовий макроосередок, що функціонує й нині.

3. Етап активного розвитку антропогенних ландшафтів. Поділяється на період розвитку промислового капіталізму (друга половина XIX ст.- початок XX ст.); початок XX ст. до 70-х років XX ст.; сучасний період розвитку антропогенних ландшафтів (XX-XXI ст.) [5]. У XV-XVIII ст. помітно зростає площа розорюваних земель з метою збільшення товарної продукції, головним чином під посіви жита, пшениці і ячменю. В XV - XVII ст. розорюються переважно заплави та надзаплавні тераси. Розораність Середнього Побужжя досягла 25%. Зростає площа пасовищ і сіножатей, оскільки Середнє Побужжя стає районом розвиненого скотарства. В XVIII ст. розширення площ орних земель на півдні області пов'язане з вирощуванням технічних культур – тютюну, коноплі, винограду.

З XVIII ст. значного розвитку в Середньому Побужжі набуло садівництво. «Про те, що садівництво в Подільській губернії ведеться здавна свідчить надзвичайна різноманітність суто місцевих сортів,

виникнення яких вимагає тривалої культури протягом багатьох років» [6].

Через територію Середнього Побужжя у 1882-1916 рр. пройшов маршрут однієї з експедицій В. В. Докучаєва (Київ – Фастів – Козятин – Жмеринка – Проскурів). На особливу увагу заслуговують праці учня В. В. Докучаєва – О. Г. Набоких, який вперше виділив і дослідив в межах Середнього Побужжя лісові ґрунти («сіроземи») склав першу детальну карту ґрунтів Подільської губернії, розробив заходи щодо охорони ґрунтового покриву [7].

Значно розширились площі розорюваних земель у період розвитку капіталістичних відносин. Уже на початку XIX ст. майже 62% території Середнього Побужжя було зайняте сільськогосподарськими угіддями. В деяких районах розораність сягала 71%. Розширення площ відбувалося за рахунок подальшого вирубування лісів, особливо навколо міст, залізниць, гірничих розробок. Навіть у таких розораних регіонах, як Середнє Побужжя, на вирубках біля міст ліс не відновлюють, а «землю цю перетворюють на орні поля». Повсюдно розширюються площі під нові технічні культури – цукрові буряки, картоплю, льон, тютюн, соняшник. У XIX – на початку XX ст. все більше розорюють вододіли та схили.

Зростаючі потреби людства, ведення нових систем землеробства та знарядь праці призвели до інтенсивного розорювання земель у XIX – на початку XX ст. (табл.) [8].

Таблиця – Структура земельних угідь України на початку XX ст. [8].

Економічний район	На 100 десятин, розподіл за угіддями припадає:				
	Садина	Орна земля	Сінокоси	Інша придатна земля	Ліс та чагарник
Полісся	4,6	53,2	14,0	1,1	27,1
Лівобережжя	6,9	77,4	6,5	1,7	7,5
Степ	5,2	87,9	6,5	1,7	7,5
Хліборобський степ	4,7	89,3	1,5	2,4	2,1
Дніпрянський промисловий	6,8	84,2	2,7	1,0	5,3
Гірничий	4,8	87,2	2,7	1,9	5,0
Правобережжя	6,9	77,4	6,5	1,7	7,5

В цей час виходить із вжитку перелогова система. Землеробство характеризується помітно вираженим екстенсивним напрямом. Уже в середині XIX ст. 62% території Поділля було розорано, а наприкінці століття розораність деяких районів складала 71% [9].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. розпочинаються меліоративні роботи (осушення в окремих районах Середнього

Побужжя). В структурі агроландшафту формуються перші ландшафтно-інженерні системи. Суцільне розорювання та низька агротехніка призводить до помітної деградації ґрунтів, розвитку ерозійних процесів, а в південних районах – і пилових бурь. У багатьох селах Побужжя занедбані сільськогосподарські угіддя («зіпсовані ґрунти») займали площі від 10 до 73 десятин [9].

Упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. у структурі польового макроосередку Подільського Побужжя відбулися істотні зміни: 1,2-1,5% його площ відведено під садові мікроосередки, а починаючи з 90-х років значну частину (в окремих районах 27-35%) польових ландшафтів переведено в лучно-пасовищні угіддя та перелоги.

Висновки. Історико-ландшафтознавчий аналіз природних умов і господарського освоєння природних ресурсів Вінниччини свідчить, що це регіон стародавнього заселення, різнобічного та інтенсивного використання всіх наявних тут ресурсів зокрема – природних ландшафтів. Харак-

терні системи землеробства регіону визначили особливості формування агроландшафтів Середнього Побужжя. Історико-еволюційна характеристика землекористування свідчить що, домінуюча роль у виникненні, становленні структурної організації агроландшафтів Середнього Побужжя належить антропогенним чинникам, що мають тенденцію до посилення їх впливу протягом останніх століть. Сільськогосподарські ландшафти досліджуються з урахуванням природних факторів їх змін і впливу різних видів діяльності людини (орання, внесення добрив, меліорації, тощо).

Список літератури

1. Середнє Побужжя / [За ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця : Гіпаніс, 2002. – 280 с. 2. Природа Української РСР. Клімат / [Бабиченко В.М., Барабаш М.Б., Щербань М. І. та ін.]. - К. : Наук. думка, 1984. – 232 с. 3. *Шмагельська М. О.* Несприятливі мікросередкові процеси у сільськогосподарських ландшафтах Подільського Побужжя / М. О. Шмагельська // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Географія. – 2010. – Вип. 21. – С.311-317. 4. *Денисик Г.І.* Природнича географія Поділля /Денисик Г.І. - Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с. 5. *Шмагельська М.О.* «Історичні зрізи» зміни ландшафтів Подільського Побужжя / М.О. Шмагельська // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Географія. – 2004. – Вип.7. – С. 78-82. 6. *Кичунов Н.И.* Плодоводство в Подольской губернии / Кичунов Н.И. - СПб., 1901. – 97с. 7. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / Докучаев В.В. - М.: Географгиз, 1948. - 64с. 8. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. – Харків, 1929. – 12с. 9. *Городецький С. В.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною / Городецький С. В. – Вінниця, 1929. – 114с.

Кульбіда Л. С. Історія використання агроландшафтів Середнього Побужжя. Інтенсивне та різнобічне господарське освоєння природних ресурсів Середнього Побужжя призвело до формування нових, своєрідних антропогенних ландшафтів. У процесі заселення відбувається відкриття і дослідження території Вінниччини, утворення господарського укладу, а також формування систем розселення. Постійний приріст населення вимагав збільшення кількості продуктів харчування, а це, в свою чергу, змушувало розорювати все більше й більше цілинних і закинутих старих орних земель, освоювати лісові масиви під сільськогосподарські угіддя, скорочувати строки «відпочинку» перелогів, які поступово зводяться до одного року під назвою пар. Аналіз історії сільськогосподарського землекористування Середнього Побужжя свідчить, що сільськогосподарські ландшафти пройшли складний і тривалий час формування, коли домінуюча роль у їх виникненні, становленні структурної організації належала антропогенним чинникам, які істотно змінювались протягом останніх століть.

Ключові слова: агроландшафти, антропогенні ландшафти, системи землеробства.

Kulbida L. S. The history of the use of agricultural landscapes of Middle Pobuzhzhya. Agricultural Land of Middle Pobuzhzhya occupies 788 hectares (about 80% of its territory). For many centuries the plough land area increased gradually. Spatio-temporal changes in agricultural landscapes are found as a result of natural dynamics and evolution, and under the influence of human activity. Since the first century. B.C. the development of landscapes has enhanced within the context of their agricultural use. In the early nineteenth century in order to expand cultivated areas the systematic deforestation, plowing of slope land, shrub destruction, the draining of wetlands and meadows began. This violated the necessary optimal ratio of arable land and eco-stabilizing areas - forests, water basins, marshes, meadows, pastures, etc. As a result of progressive human impact on the environment reduced the natural ability of agricultural landscapes to normal functioning reduced. These changes in space and time accrue from year to year, although their tempos were different depending on the type and landscape complex genesis, its locality, the characteristics and duration of land use, technogenic, impact etc.

The intensive and versatile economic development of the natural resources of the Middle Bug region led to the formation of new, original man-made landscapes. In the process of settling the is discovery and study of the territory of Vinnitsa region, formation of economic structure and formation of settling system is happened. Constant population growth demanded increasing of food, amount and this, in turn, forced to plow more and more virgin and abandoned old arable land, to develop forests for agricultural land, reduce the terms of "rest" of fallows, which are gradually reduced to one year under the name "fallow". The analysis of agricultural land use history of the Middle Bug region shows that agricultural landscapes have passed

complicated and long-term formation, when the dominant role in their occurrence, formation of structural organization belonged to anthropogenic factors that have changed significantly over the last centuries.

Keywords: agricultural landscapes, man-made landscapes, farming systems.

Кульбида Л. С. История использования агроландшафтов Среднего Побужья. Интенсивное и разностороннее хозяйственное освоение природных ресурсов Среднего Побужья привело к формированию новых, своеобразных антропогенных ландшафтов. В процессе заселения происходит открытие и исследование территории Винницкой области, образование хозяйственного уклада, а также формирования систем расселения. Постоянный прирост населения требовал увеличения количества продуктов питания, а это, в свою очередь, заставляло распахать все больше и больше целинных и заброшенных старых пахотных земель, осваивать лесные массивы под сельскохозяйственные угодья, сокращать сроки «отдыха» залежей, которые постепенно сводятся к одному году под названием пар. Анализ истории сельскохозяйственного землепользования Среднего Побужья свидетельствует, что сельскохозяйственные ландшафты прошли сложный и длительный путь формирования, когда доминирующая роль в их возникновении, становлении структурной организации принадлежала антропогенным факторам, которые существенно изменялись в течение последних веков.

Ключевые слова: агроландшафты, антропогенные ландшафты, системы земледелия.

Надійшла до редколегії 14.07.2016

УДК 911.9

Удовиченко В. В.

*Київський національний університет і
мені Тараса Шевченка*

ЛОКАЛЬНА СПЕЦИФІКА ПОЗИЦІЙНО-ДИНАМІЧНОЇ ЛАНДШАФТНОЇ СТРУКТУРИ ЛІСОСТЕПОВИХ КОМПЛЕКСІВ ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: позиційно-динамічна ландшафтна структура, парадинамічний ландшафтний комплекс, картографування, лісостеповий ландшафт, Лівобережна Україна

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що міграція – це одна зі складових життєдіяльності планети, завдяки якій, за словами Л. Малишевої., “утворились та утворюються ландшафтні комплекси, виникли живі організми та відтворюється процес утворення живої речовини, за певними закономірностями відбувається постійний процес перерозподілу речовини – великі та малі її кругообіги; це – форма існування природних геосистем” [7, с. 74], дослідження міграційних процесів, що мають місце у ландшафтних комплексах, та сприяють формуванню ландшафтних структур, визначається важливістю та своєчасністю. У той же час, типові риси міграційних процесів, що мають місце, “позиція” ландшафтних комплексів у повній мірі відображення знаходять у локальній специфіці позиційно-динамічної ландшафтно-ї структури будь-якої території, а, отже, така структура являє собою базис для реалізації ландшафтознавчих досліджень не лише з теоретико-методологічної, але і з практичної точки зору як важлива складова вивчення ландшафтно-ї структури території у відповідності до принципу поліструктурності й необхідності розробки ландшафтно-планувальних заходів. Таким чином, дослідження

специфіки розвитку парадинамічних ландшафтних комплексів, що формують позиційно-динамічну ландшафтну структуру, виявляється важливим та своєчасним конструктивно-географічним й геоекологічним завданням.

Стан вивчення проблеми. Початком розвитку знань про існування особливих ландшафтних комплексів як *взаємодіючих систем* можна вважати роботи Ф. М. Мількова [9] про контрастність середовищ, в яких остання називалася автором “фундаментальною закономірністю географічної науки” [12, с. 36]. Саме Ф. М. Мільков вперше наголошував на існуванні *певних* своєрідних *ландшафтних систем* (названих згодом парадинамічними), під якими розумів “систему просторово суміжних, генетично спряжених, регіональних і типологічних комплексів, які характеризуються високою активністю обміну речовиною та енергією” [10, с. 10]. Отже, тим самим, наголос робився на процесній складовій системи (взаємобміні), яка можливою виявляється завдяки контрастності, та чим вона більша, тим інтенсивнішим буде такий обмін. Причому, обмін речовиною та енергією має місце не лише між контрастними середовищами, а й всере-